

# ULV I NORGE

- elevhefte om et kritisk truet dyr





# Velkommen til NOAHs elevhefte om ulv!

NOAH - for dyrs rettigheter er Norges største dyrerettighetsorganisasjon, etablert i 1989. Vi jobber for at alle dyr skal respekteres som enkeltindivider og at ville dyr får leve i fred i en intakt natur. Vi jobber også for at dyrearter som er truet i norsk natur skal få bedre vern. Dette heftet handler om et slikt dyr; ulven. NOAH jobber mye med å fremme fokus på hvordan vi mennesker best kan leve sammen med ville dyr. Som en del av dette formidler vi også stemmene til de som lever i ulvesonen og som verdsetter og ønsker å beskytte ulven i Norge. Filmen «Ulvens gode naboer» kan ses på YouTube via QR-koden under.

Mer info om store rovdyr finner du på  
**[www.storerovdyr.no](http://www.storerovdyr.no)**



QR-kode til filmen  
"Ulvens gode naboer"

# HVEM ER ULVEN?



**U**lven er den største arten i hundefamilien. Ulven er det nest største rovdyret i Norge – etter bjørn. En voksen ulvetispe i Skandinavia veier ca. 35-40 kilo og en hann ca. 50 kilo.<sup>[1]</sup> Rovdyr betyr at dyret lever for det meste av andre dyr. De andre store rovpattedyrene som finnes i Norge er bjørn, gaupe og jerv.

Ulven er et sosialt dyr som vanligvis lever i par eller flokk. Noen av flokkene i Norge har hatt mer enn 10 ulver som flokkmedlemmer, men vanligvis består skandinaviske ulveflokker av 5-7 dyr. Noen tror at ulveflokken har en sterk hierarkisk oppbygning med et dominant alfapar på toppen. Denne oppfatningen bygger på studier av ulver i fangenskap, hvor dyrenes atferd er påvirket av at de blir stresset av å leve på begrenset plass og i grupper som ikke har en naturlig flokkstruktur.

“

**Ulvene er meget lojale - når to ulver har funnet hverandre, så er de ofte sammen for livet.**

I naturen er flokkdynamikken en ganske annen. En typisk ulveflokk består av et foreldrepar med valper. Lederne i ulveflokken er dermed ganske enkelt mor og far.

Når unge ulver er omtrent ett til to år gamle vil de ofte forlate flokken. Unge ulver er kjent for å ta lange turer for å søke etter eget revir og for å finne en partner. Ulver født i Norge pleier å vandre til Sverige og omvendt. Men noen ulver tar veldig lange turer. Den lengste registrerte vandringen i Skandinavia, var fra Koppang i Østerdal, over svenskegrensa ved Trøndelag og opp til grensa ved Finland. Det utgjør mer enn 2000 km.<sup>[2]</sup>

Ulven er et territorialt dyr – når to ulver i et par har slått seg sammen, er deres første og viktigste oppgave å markere sitt hjemareal, eller revir, med luktmarkeringer – slike par kalles også revirmarkeringende. Ulven kan skille godt mellom urin og



Foto: iStockphoto

ekskrementer fra sine flokkmedlemmer og andre ulver. Ulven markerer også sitt territorium ved å frigjøre lukt fra kjertler under labbene. Lukten kan sette seg fast i et område i flere måneder.<sup>[3]</sup> Ulvene uler for å kommunisere mange ulike typer informasjon og følelser, blant annet for samhold i flokken, og for å holde andre ulver unna sitt revir. Et ulvehyl kan høres opp til 16 kilometer i luftlinjen, litt mindre i skog. Vanligvis overlapper ikke ulike revirer. I reviret jakter ulvene som hører til samme familie.

Ulvebestanden er levedyktig kun når ulvefamilieene som bestanden består av er levedyktige. Siden ulv er et sosialt dyr er det spesielt viktig å sikre at familiegrupper får være i fred slik at tette sosiale bånd kan utvikles. Det gir bedre muligheter for at ulver kan lære ungene sine å jakte på naturlige byttedyr, og lære dem å holde seg unna

farer som for eksempel mennesker. Hvert år «forsvinner» flere foreldredyr i flokkene som lever i Norge - da forsvinner også kunnskap og erfaring som de eldre dyrene har opparbeidet. Forskerne mener at mange dyr er offer for krypskyting.<sup>[4]</sup> Når et av foreldredyrene forsvinner kan det føre til oppløsning av familiegruppene.

Dersom mennesker ikke jaktet på ulvene, ville ulver leve sammen i familiegrupper i mange år. Ville ulver kan bli 12-14 år. Ulvene er meget lojale - når to ulver har funnet hverandre, så er de ofte sammen for livet. Det lengste registrerte ulveparforholdet i Skandinavia er 12 år! I dag blir imidlertid 50% av parene oppløst innen to år.<sup>[5]</sup> Dette skjer ikke på grunn av «skilsmisse», men jakt (skade- og lisensfelling) – 30-40%; trafikulykker – 2%; alder og sykdom – 8%, og krypskyting – 50%.

# 50%

av ulvene som forsvinner i Norge, blir i følge forskere tatt livet av gjennom ulovlig jakt.

# ET KRITISK TRUET DYR

**N**orge har per 2021 én kritisk truet pattedyrart på norsk rødliste (utenom flaggermusarter) - ulven. Ulvene som bor og fødes i Norge hører til en del-bestand som kalles den sør-skandinaviske ulvebestanden og finnes i Sverige og Norge. Av og til vandrer det dyr mellom denne bestanden og ulvene som holder til i Finland og Russland. Det er viktig at dyr i naturen kan ha kontakt med hverandre; små, isolerte bestander kan bli mindre motstandsdyktige fordi de får mindre genetisk variasjon. Den sør-skandinaviske ulvebestanden er en av de mest genetisk sårbare ulvebestandene i verden.<sup>[6]</sup>

Ulven er i dag en kritisk truet art på norsk rødliste og sterkt truet både i Sverige og Finland. Når arten er kritisk truet, betyr det at den «har høy til ekstremt høy risiko for å dø ut fra Norge hvis de rådende forholdene vedvarer».<sup>[7]</sup> Til sammenligning fantes det antakeligvis 2500-3000 ulver i Norge før landet fikk en lov i 1845 som hadde som mål å utrydde flere arter av rovdyr. På denne tiden ble det betalt skuddpremie for hver drepte ulv.<sup>[8]</sup> Også ulvevalper ble skutt, og betalt skuddpremie for. Men de som hadde laget loven trodde etterhvert at folk også skjøt fjellrevvalper og feilaktig fikk skuddpremie for dem, fordi de sa at de var ulver.<sup>[9]</sup> Fjellreven ble også kritisk truet i Norge, men ble justert til



## Rødlista

Artsdatabankens rødliste over truede arter i Norge ble oppdatert i 2021, og 38% av norske pattedyr er nå på rødlista. Ulven er blant de mest truede pattedyrene i Norge - den er kritisk truet. Det betyr at den har «ekstremt høy risiko for å dø ut fra Norge», i følge Artsdatabankens definisjon.

sterkt truet i 2021, på grunn av vernetiltak.

Det finnes til enhver tid 4-6 ulveflokker i Norge og omtrent samme antall flokker som har sitt revir i grensetraktene mellom Norge og Sverige. Norske myndigheter teller slike grenseflokker som halvflokker. Det finnes ingen avtale mellom svenske og norske myndigheter om hvordan man skal verne ulvene, og derfor anser norske myndigheter at halvparten av ulvene på grensen er «norske». Hovedgrunnen til at det bare lever 4-6 ulveflokker i Norge, er at myndighetene tillater skyting av ulveflokker til tross for fredningen, og har satt et bestandsmål for ulv på 4-6 ynglinger, som noen ser på som et «maksimum».

I Sverige finnes det ca. 40 ulveflokker. Til sammen var bestanden i Skandinavia beregnet til å være omtrent 500 ulver i 2022/2023,<sup>[10]</sup> fordelt på 66-68 ulver i Norge og 450 ulver i Sverige. I Finland er det ca. 350 ulver.

I Norge får ulvene kun lov til å leve på varig basis og få valper i den såkalte ulvesonen, som utgjør omtrent 5% av Norges landareal. Det er politikerne på Stortinget som har bestemt at ulvene ikke får leve i resten av Norge. En undersøkelse fra 2003 fastslo at det er egnede leveområder for rundt 790 ulveflokker på den skandinaviske halvøya, inkludert 288 ulveflokker i Norge.<sup>[11]</sup>



# HVORFOR ER ULVENE VIKTIGE?

## 4%

av jordens pattedyr er ville dyr. Vi mennesker utgjør 36%, og våre husdyr i kjøttindustrien utgjør 60%. Prosentene er målt i biomasse. Samtidig er mennesker ansvarlige for tap av 83% av alle ville dyr.

**F**orente nasjoner (FN) erklærte i 2019 krise for naturen og de ville dyrene.<sup>[12]</sup> Også i Norge er tap av naturmangfold prekært. Artsdatabanken la i 2021 frem foreløpig ny rødliste, og kunne melde om at 38% av norske pattedyrarter nå er rødlistet.<sup>[13]</sup> Alle våre store rovdyr er sterkt eller kritisk truet. Til tross for dette blir truede rovdyr skutt også innenfor de områdene hvor politikerne har sagt at de skal prioriteres over beitedyr, det tillates jakt i nasjonalparker, og flere nær truede eller truede arter er utsatt for vanlig jakt.

Ville dyr i norsk natur får stadig flere utfordringer – skogen hogges ned, jakt drives de fleste steder og menneskers aktiviteter gnager seg inn på dyrenes leveområder. Planeten vår er for tiden i tidlig til midtstadium av en sjette masseutryd-

delse.<sup>[14]</sup> Imidlertid er denne masseutryddelsen forskjellig fra de fem tidligere masseutryddelsene på to grunnleggende måter - den er stort sett forårsaket av en enkelt art, Homo sapiens, og den har vært preget av tap av dyr som er i «toppen av næringskjeden», som f.eks. ulv.<sup>[15]</sup> De ville pattedyrene som er igjen utgjør til sammen 4% av verdens biomasse av pattedyr, vi mennesker bidrar med 36% og våre husdyr i kjøttindustrien med 60%. Samtidig er mennesker ansvarlige for tap av 83% av alle ville dyr siden 1960-tallet.<sup>[16]</sup>

I 2020 forpliktet Norges politiske ledelse seg sammen med mange andre land over hele verden, til å stanse tap av naturmangfold innen 2030.<sup>[17]</sup> Norske myndigheter har satt et nasjonalt mål om at ingen arter skal utryddes.<sup>[18]</sup> Samtidig viser ikke politikerne noen vilje til å hjelpe de store rovdyrene ut av truet status.

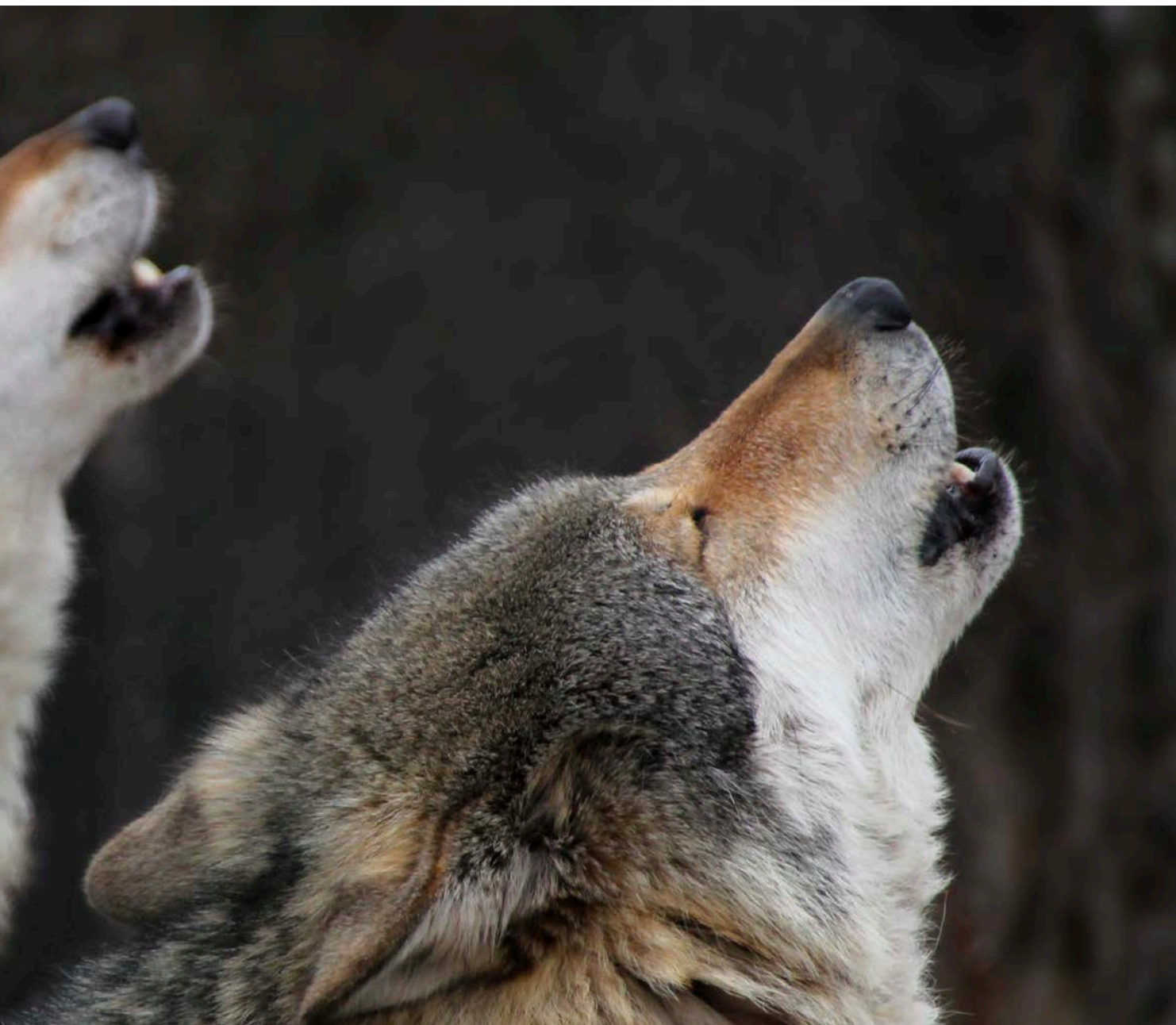


Foto: iStockphoto

Ulvens rolle som toppredator i økosystemene har fått lite oppmerksomhet i Norge. De ulike artenes levedyktighet er avhengig av hverandre i naturen – de er utviklet over tusenvis av år til å leve sammen. Interaksjonen mellom ulv og andre dyr, blant annet de dyrene ulven spiser, påvirker et stort nettverk som gir grunnlag for alle artene i deres miljø. Forskere i USA oppdaget at uten ulv i Yellowstone nasjonalpark, beitet elgene så mye på piletrærne at de ble ødelagt. Dette var så årsaken til at området ble dårligere egnet for mange andre dyr og planter.<sup>[19]</sup> Det kalles kaskadeeffekter når en art påvirker både dyr og planter utover i næringsnettverket.

Det er ikke kun antall spiste elg og andre mindre hjortedyr som påvirker økosystemet når ulvene blir borte – ulvene påvirker adferden til hjortedyrene, slik at de beveger seg og søker mat

på en bestemt måte.<sup>[20]</sup> Men når en art blir borte, og andre dyr endrer adferd, kan det få negative følger for hele økosystemet.

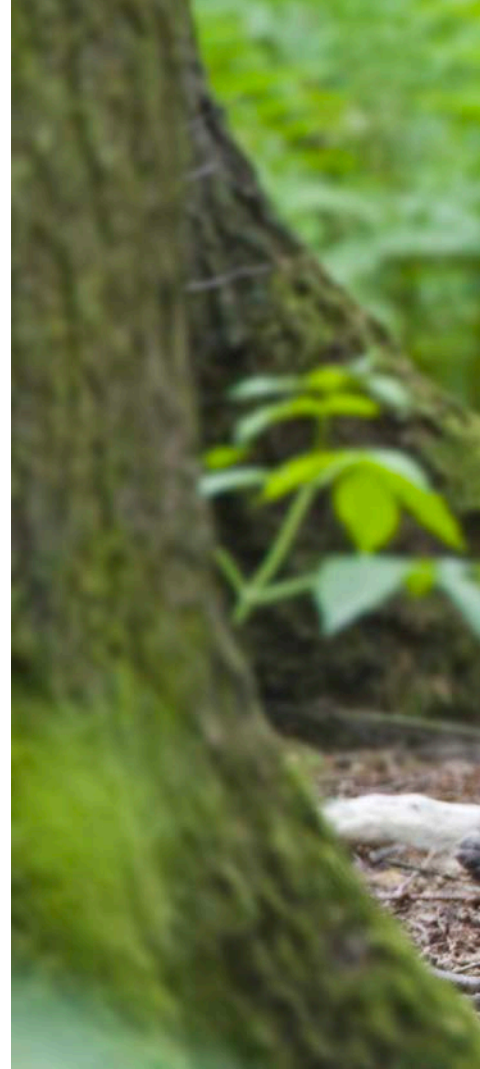
Noen arter har en helt avgjørende rolle i et økosystem – uten dem kan økosystemet bli betydelig mindre tilpasnings- og motstandsdyktig overfor klimaendringer, skogbrann, fremmede arter og sykdommer. Disse artene kalles nøkkelarter. Ulv er en slik nøkkelart. Forskere i Norge har fastslått at på grunn av menneskelig påvirkning kan ikke ulven i dag oppfylle sin nøkkelart-funksjon i norsk natur.<sup>[21]</sup> Ulvens fravær i en større del av norsk natur kan få store konsekvenser, ikke minst i form av tap av naturmangfold.<sup>[22]</sup> Arter kan også bli mer sårbare for sykdom - forskning i USA tyder på at ulver kan forebygge spredning av skrantesjuka hos hjortedyr, fordi ulver oppdager syke dyr tidlig og spiser dem.<sup>[23]</sup>



#### Naturkrisen

FNs Naturpanel (United Nations Environmental Program – UNEP) erklærte naturkrise i sin første rapport 2019 – det betyr at et stort antall arter og økosystemer står i fare for å dø ut verden over. Naturforskere peker på at bevaring av store rovdyr slik som ulven, er essensielt for å bevare fungerende økosystemer.

# VERNER NORGE ULVENE?



**U**lven er strengt vernet etter Bernkonvensjonen og naturmangfoldloven. Bernkonvensjonens fulle navn er Konvensjonen om vern av ville europeiske planter og dyr og deres naturlige leveområder. Dette er en bindende internasjonal avtale mellom statene som trådte i kraft i Norge i 1986. Enhver medlemsstat har forpliktet seg til å verne bestander av ville dyr og deres naturlige leveområder slik at bestandene blir levedyktige. Statene må legge særlig vekt på vern av truede og sårbare arter.

Norge har dermed forpliktet seg internasjonalt til å ta vare på ulvene som lever i norsk natur. Først og fremst betyr det at ulv i Norge ikke skal måtte være en truet art på norsk rødliste. Men politikerne har gjort flere vedtak som gjør det vanskelig for ulven å komme seg ut av statusen som kritisk truet, og som er i strid med Bernkonvensjonen.

Stortinget har fattet et «bestandsmål» for ulvebestanden på 4-6 ynglende ulvefamilier. Dette omtales av noen politikere som et «maksimumsmål» for bestanden - altså at ulvene aldri kan få bli flere enn dette. Men når biologer snakker om «bestandsmål» for en truet art, mener de egentlig et minimumsmål – et mål man ønsker å nå for bestanden i den hensikt å bidra til at den ikke lenger er truet. Norge er det eneste land i Europa og mu-



**Norge er det eneste landet som har satt et maksimumstak på sin truede ulvebestand. Dette medfører at norske myndigheter holder ulvebestanden nede på et nivå som dømmes den til rødlisten.**

ligens i verden, som har en annen definisjon og har satt et maksimumstak på sin truede ulvebestand. Dette medfører at norske myndigheter holder ulvebestanden nede på et nivå som dømmes den til rødlisten. Dette er ikke i tråd med en konvensjon om bevaring.

Det underliggende formålet med Bernkonvensjonen er å fremme sameksistens mellom mennesker og ville dyr. Når det gjelder store rovdyr, er medlemsstatene oppfordret til å «fremme sameksistens av levedyktige bestander av store rovdyr»<sup>[24]</sup> For å få dette til er statene forpliktet til å øke bevisstheten i befolkningen om hvorfor det er viktig å bevare ville dyr, og legge til rette for holdningsendringer. Statene må sørge for at mennesker kan tilpasse seg ulvenes tilstedeværelse. Dette krever innsats i form av både kunnskap og ressurser.

Medlemsstatene må i tillegg sørge for at det er forbudt og straffbart å drepe og forstyrre ville dyr som er strengt vernet etter konvensjonen, som ulven er. Ville dyr er spesielt fredet i hekke- og yngletiden. Det er adgang til å gjøre unntak fra det strenge vernet i noen få tilfeller, men unntakene kan ikke praktiseres på en måte som gjør skyting til en normal og gjentakende praksis. Statene må ha prøvd å finne andre løsninger enn skyting for å takle konflikter som kan ha oppstått mellom mennesker og rovdyr. Konvensjonen forbyr



Foto: Shutterstock

i tillegg visse jaktmetoder, for eksempel bruk av kunstig lys og motoriserte kjøretøy.

Det å sikre levedyktighet av ulvebestanden er mer enn å sørge for at det finnes et visst antall dyr i et bestemt område.<sup>[25]</sup> Rovdyrskperter fra ulike land i Europa skrev allerede i 2000 i sine retningslinjer om store rovdyr, at «bevaring er mye mer enn å hindre en art fra å dø ut».<sup>[26]</sup> Begrepet «levedyktighet» innebærer også at bestandens genetiske tilstand er god og at arten kan fylle sin funksjon i økosystemet. Genetisk mangfold styrker artens og bestandenes evne til å motstå sykdommer, klimaendringer og andre påkjenninger, da genvariasjoner underbygger dyrenes evne til å utvikle og tilpasse seg.<sup>[27]</sup>

Den største trusselen mot ulv i Norge er at de tas livet av både gjennom jakt og kryptskyting. Lovverket åpner for unntak fra vernet av ulv gjennom «skadefelling» etter at en akutt skade - for eksempel på sau - har oppstått, og gjennom «lisensfelling» som er en form for jakt som politikerne bestemmer at fredede dyr skal utsettes for. I dag tillater myndighetene å skyte omtrent 30%-50% av den norske ulvebestanden hvert år. Det har ført til at ingen av ulvefamiliene som finnes i Norge er eldre enn noen få år.

Den andre store trusselen er høy innavl i bestanden. Skandinavia-ulvenes «Eva og Adam»

vandret inn i Sverige tidlig på 1980-tallet. Ulven var blitt utryddet i både Norge og Sverige et par tiår tidligere på grunn av intens jakt gjennom 1800- og 1900-tallet. Den skandinaviske ulvebestanden er basert på seks ulver som har innvandret til Skandinavia fra den finsk-russiske bestanden og som har klart å få unger.<sup>[28]</sup> Det har gjort at ulvene i Norge og Sverige er så innavlet at to tilfeldige ulver er omtrent like mye i slekt som helsøsken. Denne situasjonen er forverret ved at mange ulver skytes hvert år. Det er rett og slett for få ulver i Skandinavia til at bestanden skal kunne bli genetisk robust. Den tydeligste konsekvensen av innavl er at familiegruppene blir mindre fordi færre valper overlever.<sup>[28]</sup> Dyrene kan også fødes med skader - for eksempel på skjelettet.

Mange mener at Norge ikke verner ulvene på den måten vi har forpliktet oss til. I 2022 klaget NOAH Norge inn til Bernkonvensjonen, og i desember 2024 konkluderte konvensjonens øverste organ med at Norge bryter konvensjonen. Det ble rettet kritikk bl.a. mot at ulven holdes på et lavt nivå og ikke får leve i 95% av Norge.

I 2022 vedtok verdens land en ny naturavtale som forplikter statene til å «stans menneskeskapt utryddelse av kjente truede arter». Men dette har ikke ført til at Norge har tatt grep for bedre å verne de truede rovdyrene.



### Bernkonvensjonen

Norge ble tilsluttet Bernkonvensjonen i 1986 - en internasjonal konvensjon for beskyttelse av ville arter. Landene skal særlig jobbe for å verne truede arter. Ulven står på konvensjonens liste over «strengt beskyttet fauna», som betyr at den skal beskyttes mot jakt og fangst.

Konvensjonen vedtok i 2024 at norsk ulvepolitikk bryter med dette vernet.

# HVORFOR VIL NOEN SKYTE ULVENE?



**B**estandsmålet for ulv er satt lavt i Norge på grunn av hensyn til beitenæring.<sup>[29]</sup> Interesser innen landbruket presser ofte på for å skyte flere ulver. Den andre hovedgruppen som vil skyte flere ulver i Norge, er jaktinteressene – det omfatter både jegere som vil jakte med løs hund og grunneiere som vil tjene på utleie til jakt og som ser på ulven som en «konkurrent». Men det betyr ikke at alle bønder som har beitedyr, eller alle jegere, vil at flere ulver skal skytes - noen vil også at de skal få bedre beskyttelse.

## BEITENÆRING

I Norge gis det høye subsidier til produksjon av sauer for rødt kjøtt. Det har konsekvenser for klima, dyrevelferd - og naturmangfold. Produksjon av sau i Norge skiller seg fra produksjon i de fleste andre land – her slippes sauene rett ut i skogen og utmark uten daglig tilsyn. Dette fører til at

## 2%

av sauer som dør på beite, dør fordi de angripes av ulv. De aller fleste sauene dør ikke av rovdyrangrep, men sykdom og skade.

ca. 100 000 sauer og lam dør på beite årlig, og opp mot 80 % av dette skyldes ulykker og sykdom dyrene pådrar seg helt uavhengig av rovdyr. Av de 20% av tapene som skyldes rovdyr, står ulven for litt mindre enn 10%.<sup>[30]</sup>

I naturen jakter rovdyr primært på dyr med atferd som virker avvikende fra oppførselen til friske dyr. Sauer og andre husdyr kan ha nettopp slik avvikende adferd som ikke deres mer robuste forfedre – ursauen – har. For eksempel er de avlet for å ha mye kjøtt og ull, og blir derfor mindre smidige og raske. Ulven velger å jakte på de dyrene som gir mest mulig mat for minst mulig energi. Når en ulv kommer inn i en flokk med sauer som ikke klarer å flykte, vil den kunne ta livet av flere dyr uten at den rekker å spise opp alle. Dette er en naturlig reaksjon på en unaturlig situasjon, og betyr ikke at ulven er «drapslysten». Undersøkelser viser at ulven vil komme tilbake og spise eller grave ned restene



for forsyning senere.<sup>[31]</sup> I praksis skjer ikke det, fordi ulven isteden ofte blir skutt når den har tatt livet av sauer.

En av hovedkonklusjonene fra vitenskapelige studier om å hindre at ulv tar tamme beitedyr, er at det bør legges vekt på såkalte ikke-dødelige forebyggende tiltak. Disse er mer effektive for å forebygge angrep på beitedyr enn skyting av ulv.<sup>[32]</sup> Det betyr tiltak som fokuserer på å finne måter å leve sammen med ulven istedenfor å drepe den. Selv om slike forebyggende tiltak kan oppfattes som dyre, er de ikke det på lang sikt, siden de forebygger konfliktsituasjoner på permanent basis. Jakt på ulv for å forebygge angrep på sau er derimot ikke effektivt – det må brukes store ressurser til jaktlag hvert år siden nye ulver vandrer inn i området. Ikke-dødelige tiltak er også bedre fordi de tar sikte på at ingen sauer skal bli angrepet. Noen eksempler på ikke-dødelige forebyggende tiltak:

“  
**I dag går mye av ressursene til "forebyggende tiltak" til å bygge opp jaktlag, selv om forskningen viser at dette ikke er en effektiv løsning på lang sikt.**

- (strøm)gjerder/ flaggliner;
- skremmeapparater;
- bruk av vokterhund/ gjeting;
- tilsyn med dyr om natten/ dyrene tas inn om natten;
- dyr yngre enn tre måneder slippes ikke på beite.

I dag går mye av ressursene til det som kalles «forebyggende tiltak» til å bygge opp jaktlag og til å skyte ulv, selv om forskningen viser at dette ikke er en effektiv løsning på lang sikt.

Det er også noen stemmer som beskylder ulven for tap av kulturlandskap og den gamle levemåten på bygda. Forskning viser at det ikke er noen grunn til å gjøre ulven ansvarlig for det.<sup>[33]</sup> Det er andre prosesser i samfunnet som er årsaken til endringer i bygdesamfunnene - som økt urbanisering og intensivering av landbruket. Her kan man si at ulven gjøres til en syndebukk for noe den ikke egentlig har med å gjøre.<sup>[34]</sup>



## JAKTINTERESSER

Jaktinteresser fremstår som en stadig større trussel mot norske rovdyr. Visse jaktmiljøer er ikke bare en stor pådriver for negative holdninger til ulv, det er også her man finner den største aksepten for ulovlig jakt på ulv.<sup>[35]</sup> Jakt drives, i motsetning til beitenæring, overalt i skogene – det er ikke noe forbud mot å jakte med løs hund i områdene hvor ulvene har sine revirer. Noen jegere mener at man i disse områdene heller må ha hunden i bånd. Man kan også bruke spesielle vester som beskytter hunden hvis den støter på ulv. Men det er bare 15% som sier at de i ganske sterk grad har endret praksis som en følge av ulven.<sup>[36]</sup> Blant de som eier jakthunder, sier 33% at de gjør akkurat det samme som før og slipper hunden løs; 44% svarer at de gjør det samme som før, men passer bedre på. Jakthundeierne har oppgitt mange grunner til ikke å gjøre tilpasninger for å unngå konflikt mellom hund og ulv. En framtrædende grunn er knyttet direkte til holdninger til rovdyr. Man anser at det å tilpasse seg ulvens nærvær betyr å akseptere ulvens eksistens og bidra til å legitimere ulvens tilstedeværelse, som man er sterk motstander av.

Tallene viser at det i gjennomsnitt blir angrepet ca. 30 hunder årlig av ulv i Skandinavia.<sup>[36]</sup> Syv av dem skjær i Norge. I ni av ti tilfeller var det



**Det å leve i områder med ulv - og også å overnatte ute i ulveområder - anses av forskere som like lite farlig som områder uten ulv.**

jakthunder som kom i konflikt med ulv, og 82% av disse var elghunder og såkalt «løs på drevet halsende» hunder. Dette er hunder som springer løs mens de driver ville dyr foran seg. Bruk av slike hunder for jakt er forbudt i Norge unntatt for jakt på gaupe, rødvilt og hare. Faren for at ulv skal angripe hunder er generelt lav og er knyttet til områder hvor ulv er etablert, såkalte ulverevirer. Det er et begrenset område som ulvene ser som territoriet sitt.<sup>[37]</sup> Ulvene ser på jakthunden som en trussel når den kommer springende inn i deres område.

Jaktinteressenes motstand mot ulv kan delvis forklares ut i fra økonomiske motiver fordi de ikke ønsker konkurranse om elgen, som er ulvens naturlige bytte. En ulvefamilie er anslått å spise ca. 100 elger årlig.<sup>[38]</sup> Jegerne derimot skyter årlig ca. 30 000 elger. Et ulvepar uten valper tar livet av omtrent like mange elger som en stor ulveflokk. Det er fordi det som regel er kun foreldrepåret som jakter på elg. Ulvene spiser mest yngre dyr, det er sjeldent ulvene tar en elgku i reproduktiv alder.<sup>[39]</sup>

## ER ULVEN FARLIG?

Et argument som ofte blir trukket inn i ulvedebatten er at mennesker opplever utrygghet i områder med ulveflokker. Ulike ville dyr kan skade mennesker i gitte situasjoner – men mange av



Foto: Roger Brendshagen

disse kan forebygges ved kunnskap om dyrenes atferd og ved å vise respekt for ville dyr.

Det å leve i områder med ulv – og også å overnatte ute i ulveområder – anses av forskere som like lite farlig som områder uten ulv. Det er kun dokumentert ett tilfelle av ulveangrep for over 200 år siden i Norge. Ulver vil unngå kontakt med mennesker. Forsøk med radiomerkede ulver har vist at de nesten alltid trekker seg unna når folk nærmer seg.<sup>[40]</sup>

Er man redd for ulv eller andre dyr, kan økt kunnskap om dyrene bidra til å redusere frykt. Noen tror for eksempel at ulv er nærgående hvis de ser dem gå over jordet, men forklaring og informasjonsdeling om ulvens naturlige adferd, kan bidra til å normalisere denne type observasjoner av og møter med ulv. At en ulv går nær en bil eller bygning, betyr ikke at ulven har mistet sin skyhet overfor mennesker.

Rovdyrskaperter i Europa har publisert retningslinjer om hvordan man skal tolke adferden til ulver som oppfattes som nærgående.<sup>[41]</sup> Ifølge retningslinjene er en viss grad av tilvenning til mennesker helt normalt for ville dyr, og til og med nødvendig hvis dyrene skal kunne overleve i de menneskedominerte landskapene i Europa. For ulver i Europa er det normalt og uunngåelig at de av og til passerer gjennom, eller i nærheten

av skognær bebyggelse om natten, eller kan ses sporadisk nær bygninger på dagtid. Ekspertene gir også informasjon om når ulver er «habituerte», det vil si vant til mennesker på feil måte, for eksempel ved at de blir føret. Oppstår slike situasjoner bør ulven i første rekke skremmes, slik at de forstår at mennesker er farlige. Det er også nyttig å vite at unge ulver ikke nødvendigvis flykter med en gang de ser folk, selv uten tilvenning, fordi de er mer nysgjerrige og naive enn voksne.

Man ser i media at det noen ganger brukes uttrykk som fremstiller ulven på en måte som ikke gir riktig informasjon om ulvens adferd. Den kalles «lystmorder», og media skriver at ulven «lusker» eller «herjer» som om dyrene har en ond hensikt. Dette kan skape ubegrunnet frykt hos mennesker. En forskningsstudie om ulv i norske medier ble finansiert av NOAH, WWF, Naturvernforbundet og Foreningen Våre Rovdyr i 2022. Den viste at media fremstiller ulven overveiende negativt, og har lite fokus på at den er truet.<sup>[42]</sup> I en rapport fra Norsk institutt for naturforskning om nordmenns holdninger til store rovdyr, skrives det at folk flest møter ulven i media,<sup>[43]</sup> og derfor er det viktig at mediene og de som intervjues av dem beskriver ulven på en måte som bygger på kunnskap om ulvens faktiske adferd.



### Sauer

I Norge slaktes 1,4 millioner sauer og lam for kjøttproduksjon årlig. 2 millioner dyr slippes på beite, og Klima- og miljødepartementet oppgir at ca. 100 000 av dem dør årlig. 80% dør av ulike sykdommer og skader – bl.a. fordi de spiser giftige planter eller faller på rygg og ikke kommer seg opp. Bare 20% av dødsfallene tilskrives rovdyr. 2% av totaltapet – 2000 dyr – tilskrives ulv.



### Elger

I Norge er det til enhver tid oppmot 150 000 elger.<sup>[44]</sup> Antallet har økt fordi mennesker bevisst påvirker elgene gjennom måten man jakter på og måten man driver skogbruk på. Den viktigste dødsårsaken for elg er jakt – årlig skytes over 30 000 elger i jakten. Veier og jernbaner tar livet av ca. 1000 elger i året.<sup>[45]</sup> En ulveflokk tar ca. 100 elger i året. De siste årene har det stort sett vært 3-6 flokker i Norge, og dette betyr at de spiser ca. 300-600 elger – hvis dette er hovedføden. Ulver som ikke lever i flokk, klarer ofte ikke å ta livet av elg.



Foto: Western Arctic National Parklands

**N**år mediene skriver negativt om ulv, så kan man få inntrykk av at ingen liker ulven - særlig i de områdene den lever. Men det er en feiloppfatning at flertallet i Norge, og i rovdyrområdene, er imot ulv. Ulven har mange gode naboer. Opinionsundersøkelser utført de siste årene viser at flertallet i den norske befolkningen ønsker levedyktige bestander av alle de fire store rovdyrartene. 60% av den norske befolkning «liker» eller «liker godt» at det finnes ulv i Norge – også blant folk som bor i ulveområder. 76% av befolkningen i områder med ulv har ikke noe imot ulv – kun 13% misliker ulven sterkt.<sup>[43]</sup> En undersøkelse for NOAH utført av Respons Analyse (2020) viste at 45% av nordmenn sier at de vil ha styrket vern av ulv.<sup>[46]</sup> Bare 17% vil ha svekket vern. En annen undersøkelse for NOAH av Respons Analyse (2019) viste at 73% av nordmenn sa seg enig i at «jakt på rødlistede dyr bør stanses». Bare 6% var uenige i dette.<sup>[47]</sup> For mange er det en belastning å være vitne til at truede dyr ikke får det vernet de trenger.



**Jeg bor i ulvesonen og tilbringer mye tid i skogen, og vil helt klart si at å ha ulv i naturen påvirker min livskvalitet på en positiv måte.**

## SAMEKSISTENS

Å lære å leve med rovdyrene er den eneste farbare veien nå når de ville dyrenes habitater gradvis minsker, og mennesker tar over eller påvirker deres leveområder i økende grad. I en rekke andre land settes sameksistens med ville dyr høyt på agendaen. Sameksistens innebærer først og fremst at vi mennesker må endre vår oppførsel på en måte som gjør det mulig å leve sammen.

Men sameksistens handler ikke kun om interaksjoner mellom mennesker og ulv, men også interaksjoner mellom mennesker som påvirker ulven og har ulikt syn på bevaring av ulv.<sup>[48]</sup> Studier viser at menneskers toleranse for rovdyr er sterkt knyttet til sosiale, kulturelle, kognitive og emosjonelle faktorer, og ikke kun til de økonomiske konsekvensene av eventuelle interaksjonene med rovdyrene.<sup>[49]</sup> Det er dermed like viktig at det gjøres innsats for å bygge dialog mellom grupper av mennesker med ulike synspunkter, og skape en forvaltningsstruktur som sikrer at alle føler seg hørt.<sup>[48]</sup> Alle må ikke bli enige om

# ULVENS GODE NABOER

hva de synes om ville dyr, men det er viktig å gjøre det mulig å leve med uenigheter. Målet må være at uansett hva man synes om ulike arter av dyr, er grunnlaget at vi skal gi rom til at de også skal kunne eksistere og være levedyktige. Ellers klarer vi ikke å løse naturkrisen. Alle kan ikke få det akkurat slik de vil - vi kan f.eks. ikke både utrydde ulven fra Norge og bevare ulven i tråd med Bernkonvensjonen. Vil man fjerne ulven fra Norge, bunner det kanskje i andre hensyn som kan imøtegis på en annen måte enn at det går ut over de ville dyrene?

Retten til en natur hvor naturens mangfold - som ville dyr - bevares, er nedfelt i Grunnlovens § 112.<sup>[50]</sup> Flere som lever i ulvesonen og ikke opplever at ulven får sterkt nok vern som truet art, føler at de blir fratatt denne retten.

## TILPASNING ER NØKKELEN

I Norge kan man få inntrykk av at politikerne har et stadig fokus på rovdirene som et «problem». Selv om flertallet av nordmenn har vilje og i stor grad også evne til å leve med rovdyr,

skaper enkelte et inntrykk av at det er «umulig». Hos disse er motivasjonen til å fjerne rovdirene høyere enn å tilpasse seg til dyrenes tilstedeværelse. Men mange synes at ville dyr, inkludert rovdyr, er verdifulle og selvsagte deler av naturen.<sup>[51]</sup> Da blir problemet heller at politikerne ikke lager politikk med fokus på at mennesker og ville dyr skal kunne leve sammen. Dette utgjør store utfordringer for sameksistens og for de som setter pris på de ville dyrene. Uvilje til tilpasning fra enkelte grupper, vil kunne føre til konflikt, og det går også ut over de som vil leve i sameksistens med ulvene.<sup>[48]</sup>

Myndighetene er forpliktet til å prøve ut tilpasninger og det er kun når disse ikke anses som «tilfredsstillende», at man kan gi unntak til å skyte ulv. Bernkonvensjonen krever at slike tilpasninger får en reell sjanse, og ikke skyves til side bare fordi noen ikke liker at det innebærer en endring i atferd. EØS-retten uttalte allerede i 1996 at det ligger i sakens natur, at miljøverntiltak vil kunne innebære at noen blir pålagt å endre oppførsel for et felles gode som naturmang-



## Rovdyrturisme

Å leve nær rovdyr kan skape nye muligheter for næringer som f.eks. rovdyrsturisme. I mange andre land er dette en næring som står for betydelige inntekter, men i Norge har man ikke satset på å utvikle dette.



### Grunnlovens § 112

Grunnlovens § 112 er Grunnlovens miljøparagraf. Den verner naturen – inkludert naturmangfoldet – for kommende generasjoner. Paragrafen slår fast at «enhver har rett til (...) en natur der produksjonsevne og mangfold bevares». Det betyr at vi har rett til en natur hvor f.eks. ulvene ikke er kritisk truet, men hvor de – og alle andre naturlig tilhørende dyr – er livskraftige på lang sikt.

# 60%

av folk som bor i områder der det er ulv, liker at ulven er i Norge, og 76% har ikke noe imot ulv.



fold. Det at noen aktiviteter utgjør en del av «historisk og kulturell tradisjon» er ikke en god nok grunn til å nekte å gjøre tilpasninger, hvis det er nødvendig for å beskytte naturmangfold.<sup>[52]</sup>

### FOKUS PÅ POSITIVE INTERAKSJONER

Forskere som jobber med hvordan mennesker og ville dyr kan leve sammen, har begynt å snakke om «interaksjon» mellom store rovdyr og mennesker, istedenfor «konflikt», siden begrepet «konflikt» forutsetter at møter mellom mennesker og ville dyr er noe negativt.<sup>[53]</sup> Møter med rovdyr kan like gjerne oppleves som noe positivt. Forskingen har vist at det er viktig å ha oppmerksomhet på de positive sidene ved å ha ulv i naturen og der man bor. For eksempel vil det å leve nær rovdyr skape muligheter for næringer som rovdryrturisme. En rapport fra Menon Economics (2020) anslår at ørne-turisme gir inntekter på 60 millioner, og at Norge kunne

tjent mye på å satse på dyrelivsturisme istedenfor å skyte de store rovdyrene: «Globalt sett er naturbasert reiseliv i sterk vekst (...) Å bygge opp omdømmet til Norge som en naturvennlig og bærekraftig reiselivsdestinasjon vil kunne være en del av en slik satsing.»<sup>[54]</sup>

Som nevnt blir også økosystemer mer robuste når store rovdyr får leve, og en sunn natur gavner oss alle. Har man fokus på mulighetene og de positive sidene ved at naturen inneholder alle dyr som hører til der, vil man lettere legge til rette for toleranse for ulv.

I den offentlige debatten og særlig i mediene, blir de som er negative til ulv lokalt ofte løftet frem - kanskje fordi mediene er interessert i nettopp konflikter. Men det er mange i lokalsamfunnet som setter stor pris på dyrene. NOAHs film «Ulvens gode naboer» forteller historiene til noen av dem som lever i ulvesonen og er for ulv. Filmen ble laget for å gi en stemme til



disse menneskene som media ikke er like flinke til å gi rom. Her er noen eksempler på hva de sier i filmen:

«Jeg går jo tur med hunden i skogen hver eneste dag, 365 dager i året. Jeg synes det er veldig moro å se spor eller ulvemøkk, og kanskje en ulv, og gaupe, som det også finnes her. Det synes jeg gir en ekstra piff på turene mine.»

«Jeg har sett tre ulver fra gårdsplassen hjemme, som lekte på jordet, oppå skareføret. Det var en kjempeopplevelse.»

«Jeg går masse i skogen, hver eneste dag. Jeg skulle gjerne ha truffet på en ulv, men det har jeg ikke gjort, kanskje fordi det er litt få.»

I etterkant av filmen samlet NOAH også inn over 60 historier fra folk i ulvesonen om hvordan de opplever observasjoner av ulv som positivt. Her er noen sitater fra disse uttalelsene:

«Jeg bor i ulvesonen og tilbringer mye tid i skogen, og vil helt klart si at å ha ulv i naturen

“

**Jeg har sett tre ulver fra gårdsplassen hjemme, som lekte på jordet, oppå skareføret. Det var en kjempeopplevelse.**

påvirker min livskvalitet på en positiv måte. Jeg drar ut og oppsøker flere revir og ulveområder, hvor jeg går på tur og overnatter.»

*Mann, 20 år, Østfold*

«Dyrelivet vi har er veldig viktig for meg, og Hobøl-reviret var derfor en av grunnene til at jeg flyttet hit ut på bygda. Det gir friluftslivet kvalitet og mening, å vite at den eller de er der. At naturen er noenlunde intakt.»

*Mann, 61 år, Hobøl*

«Når ulven er blitt sett i området, spør, eller noen har hørt ulven, er det virkelig en stor dytt over dørstokkmila, og det beriker virkelig våre liv. Når vi går i skogen med barna spør de alltid om vi kanskje ser ulv og er så spente. At de jaktes gjør oss ordentlig bekymra, triste og rådville, siden vi ikke føler at vår side av saken blir hørt i like stor grad som de som vil ha den utryddet.»

*Kvinne, 32 år, Nes i Viken*



## Tankefors

Naturmangfoldloven bygger på en forutsetning om at naturen og artene i seg selv har en egenverdi.<sup>[55]</sup> Ekspertgruppen for ulv i Verdensunionen for bevaring av natur (IUCN) vedtok i 1973 et manifest om vern av ulv, hvor det erklæres: «Ulv, som alt annet dyreliv, har rett til å eksistere i en vill tilstand i levedyktige bestander. Denne rett er på ingen måte relatert til deres kjente verdi for menneskeheten. I stedet stammer det fra retten til alle levende skapninger å sameksistere med mennesket som en del av naturlige økosystemer».<sup>[56]</sup> Hva sier det om menneskets forhold til dyr og natur, om vi ikke anerkjenner retten ulven har til å sameksistere med oss?



#### Kilder:

- 1) [rovdata.no/Ulv/Faktaomulv.aspx](https://rovdata.no/Ulv/Faktaomulv.aspx)
- 2) [nrk.no/trondelag/vandret-fra-fra-oslo-til-trondelag-1.8239880](https://nrk.no/trondelag/vandret-fra-fra-oslo-til-trondelag-1.8239880)
- 3) Nettavisen. Fem spennende fakta om ulv, 11.02.2021.
- 4) Liberg, O., Chapron, G., Wabakken, P., Pedersen, H.C., Hobbs, N. T. & Sand, H. (2011). Shoot, shovel and shut up: cryptic poaching slows restoration of a large carnivore in Europe. *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, 279(1730), s. 910–915. <https://doi.org/10.1098/rspb.2011.1275>
- 5) [statsforvalteren.no/contentassets/2a2502020e674d87b060de8ef4afad9f/2---et-ulvvar--barbara-zimmermann-hogskolen-i-innlandet.pdf](https://statsforvalteren.no/contentassets/2a2502020e674d87b060de8ef4afad9f/2---et-ulvvar--barbara-zimmermann-hogskolen-i-innlandet.pdf)
- 6) Stenoien et al. Genetisk opphav til den norske-svenske ulvstammen. NTNU Vitenskapsmuseet, naturhistorisk rapport 2021-11.
- 7) [artsdatabanken.no/Rodliste/Metode](https://artsdatabanken.no/Rodliste/Metode)
- 8) [forskning.no/husdyr-naturvern-rovdyr/dapolitikerne-ville-utrydde-rovdyrene/4925519](https://forskning.no/husdyr-naturvern-rovdyr/dapolitikerne-ville-utrydde-rovdyrene/4925519)
- 9) [ssb.no/jord-skog-jakt-og-fiskeri/artikler-og-publikasjoner/fra-skuddpremier-til-fredning-og-irregulaer-avgang](https://ssb.no/jord-skog-jakt-og-fiskeri/artikler-og-publikasjoner/fra-skuddpremier-til-fredning-og-irregulaer-avgang)
- 10) [brage.nina.no/nina-xmlui/handle/11250/3068933](https://brage.nina.no/nina-xmlui/handle/11250/3068933)
- 11) Fagrappport, NINA (2003). Potensielle leveområder for store rovdyr i Skandinavia: GIS-analyser på et økoregionalt nivå.
- 12) [un.org/sustainabledevelopment/blog/2019/05/nature-decline-unprecedented-report/](https://un.org/sustainabledevelopment/blog/2019/05/nature-decline-unprecedented-report/)
- 13) [artsdatabanken.no/rodlisteforarter2021/Artsgruppene/Pattedyr](https://artsdatabanken.no/rodlisteforarter2021/Artsgruppene/Pattedyr)
- 14) Ceballos, G., Ehrlich, P. R., & Raven, P. H. (2020). Vertebrates on the brink as indicators of biological annihilation and the sixth mass extinction. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 117(24), 13596–13602. Se også: <https://earth.org/sixth-mass-extinction-of-wildlife-accelerating/>
- 15) Estes, James A., et al. Trophic downgrading of planet Earth. *Science* 333.6040 (2011): 301-306.
- 16) The Guardian. Humans just 0.01% of all life but have destroyed 83% of wild mammals – study. 21.05.18
- 17) [leaderspledgefornature.org/](https://leaderspledgefornature.org/). Se også [nrk.no/norge/norge-har-forpliktet-seg-til-a-reversere-tap-av-naturmangfoldet-1.15180194](https://nrk.no/norge/norge-har-forpliktet-seg-til-a-reversere-tap-av-naturmangfoldet-1.15180194)
- 18) [miljostatus.miljodirektoratet.no/miljomal/naturmangfold/](https://miljostatus.miljodirektoratet.no/miljomal/naturmangfold/)
- 19) [nationalgeographic.org/article/role-keystone-species-ecosystem/](https://nationalgeographic.org/article/role-keystone-species-ecosystem/)
- 20) Kuijper, D. P. J., De Kleine, C., Churski, M., Van Hooft, P., Bubnicki, J., & Jędrzejewska, B. (2013). Landscape of fear in Europe: wolves affect spatial patterns of ungulate browsing in Białowieża Primeval Forest, Poland. *Ecography*, 36(12), 1263–1275.
- 21) Sand, H., Mathisen, K. M., Ausilio, G., Gicquel, M., Wikenros, C., Månsson, J. & Zimmermann, B. (2019). Kan forekomst av ulv redusere elgbeiteskader og øke tettheten av løvtrær? Utredning om ulv og elg del 4. <https://brage.inn.no/inn-xmlui/handle/11250/2612010>
- 22) Estes, James A., et al. Trophic downgrading of planet Earth. *Science* 333.6040 (2011): 301-306.
- 23) [mountainjournal.org/predators-and-chronic-wasting-disease](https://mountainjournal.org/predators-and-chronic-wasting-disease)
- 24) Recommendation No. 163 (2012) of the Standing Committee, adopted on 30 November 2012, on the management of expanding populations of large carnivores in Europe.
- 25) [artsdatabanken.no/Rodliste/HvaBetyrLivskraftig](https://artsdatabanken.no/Rodliste/HvaBetyrLivskraftig)
- 26) Linnell J., V. Salvatori & L. Boitani (2008). Guidelines for population level management plans for large carnivores in Europe. A Large Carnivore Initiative for Europe report prepared for the European Commission. ("Conservation is more than preventing a species from becoming extinct").
- 27) [cbd.int/article/genetic-diversity-the-hidden-secret-of-life](https://cbd.int/article/genetic-diversity-the-hidden-secret-of-life)
- 28) [forskning.no/rovdyr-ny/ekstrem-innavl](https://forskning.no/rovdyr-ny/ekstrem-innavl)



- hos-norske-og-svenske-ulver/306558
- 29) Meld. St. 21 (2015-2016) «Ulv i norsk natur – Bestandsmål for ulv og ulvesone».
- 30) regjeringen.no/no/tema/klima-og-miljo/naturmangfold/innsiktsartikler-naturmangfold/sporsmal-og-svar-om-rovdyr-og-rovviltforvaltningen/id2878359/?expand=facebook2878375
- 31) Mech, L. D., & Boitani, L. (Eds.). (2007). *Wolves: behavior, ecology, and conservation*. University of Chicago Press.
- 32) Rigg, R., Findo, S., Wechselberger, M., Gorman, M. L., Sillero-Zubiri, C., & Macdonald, D. W. (2011). Mitigating carnivore–livestock conflict in Europe: lessons from Slovakia. *Onyx*, 45(2), 272-280.
- 33) artsdatabanken.no/Pages/206809
- 34) forskning.no/politikk-husdyr-naturressursforvaltning/kronikk-forskning-bidrar-til-mindre-rovdyrkonflikt/1173114
- 35) Waaler, C. V., & Aas, R. N. (2017). *Med rett til å leve: jegeres holdninger til ulovlig jakt på ulv (Canis lupus) i Norge* (Master's thesis, Norwegian University of Life Sciences, Ås).
- 36) Odden, J., Krange, O., Sivertsen, T. R., Nilsen, E. B., Figari, H., Frank, J., ... & Stoen, O. G. (2018). Ulveangrep på hunder i Skandinavia. En tverrfaglig utredning.
- 37) forskning.no/dyreverden-norsk-institutt-for-naturforskning-partner/jakthunder-er-mest-utsatt-for-ulveangrep/1270645
- 38) Zimmermann, B., Sand, H., Wabakken, P., Liberg, O., & Andreassen, H. P. (2015). Predator-dependent functional response in wolves: From food limitation to surplus killing. *Journal of Animal Ecology*, 84(1), 102-112.
- 39) forskning.no/dyreverden-rovdyr/ulvendreper-flere-elg-enn-den-trenger/499685
- 40) regjeringen.no/no/tema/klima-og-miljo/naturmangfold/innsiktsartikler-naturmangfold/sporsmal-og-svar-om-rovdyr-og-rovviltforvaltningen/id2878359/?expand=facebook2878382
- 41) Reinhardt, I., Kaczensky, P., Frank, J., Knauer, F., & Kluth, G. (2020). How to deal with bold wolves—Recommendations of the DBBW-. Bfn-Skripten. Tilgjengelig på nett: <https://brage.nina.no/nina-xmlui/handle/11250/2684761>
- 42) Slaatta, T. (2022). *Ulv i det norske medielandskapet - en kvantitativ og kvalitativ undersøkelse*. TSL Analytics
- 43) Krange, O., Skogen, K., & Helland, H. (2017). Nordmenns holdninger til store rovdyr-enderinger fra 2010 til 2017. NINA
- 44) rovdysenter.no/https-rovdysenter-no-fakta-om-byttyedyr/om-hjortevilt/elg/45) snl.no/elg
- 46) Respons Analyse for NOAH, februar 2020
- 47) Respons Analyse for NOAH, oktober 2019.
- 48) Carter, N. H., & Linnell, J. D. (2016). Co-adaptation is key to coexisting with large carnivores. *Trends in Ecology & Evolution*, 31(8), 575-578.
- 49) Treves, A., & Bruskotter, J. (2014). Tolerance for predatory wildlife. *Science*, 344(6183), 476-477.
- 50) snl.no/Grunnlovens\_miljoparagraf
- 51) Skogen, K., Johansson, M., Figari, H., Flykt, A., & Krange, O. (2018). *Erfaringer med ulv*.
- 52) Case C-10/96, ECR p.6775 and Judgment of 16 October 2003, Ligue pour la protection des oiseaux and Others v Premier ministre and Ministre de l'Aménagement du territoire et de l'Environnement, Case C-182/02. In Shine, C. (2010, October). Interpretation of Article 9 of the Bern Convention. In Bern Convention Doc. T-PVS/Inf (Vol. 16, p. 6).
- 53) Frank, B. (2016). Human–wildlife conflicts and the need to include tolerance and coexistence: An introductory comment. *Society & Natural Resources*, 29(6), 738-743.
- 54) menon.no/orn-norsk-reiseliv/
- 55) regjeringen.no/no/tema/klima-og-miljo/naturmangfold/innsiktsartikler-naturmangfold/sporsmal-og-svar-om-rovdyr-og-rovviltforvaltningen/id2878359/
- 56) lciepub.nina.no/pdf/634991502778171292\_JUCN%20Wolf%20Manifesto.pdf



UTGITT AV  
**NOAH - FOR DYRS RETTIGHETER**

REDAKSJON  
**KATRIN VELS (JURIST)**  
**HENRIETTE DIESEN (BIOLOG)**  
**SIRI MARTINSEN (VETERINÆR)**

LAYOUT OG DESIGN  
**ØIVIND PEDERSEN**

FORSIDEFOTO  
**ROGER BRENDHAGEN**

TRYKK  
**FLISA TRYKKERI**

**NOAH - FOR DYRS  
RETTIGHETER**

Dronningens gate 13,  
0152 Oslo

Tlf.: 22 11 41 63

[www.dyrsrettigheter.no](http://www.dyrsrettigheter.no)

[support@dyrsrettigheter.no](mailto:support@dyrsrettigheter.no)

**NOAH** | for dyrs  
rettigheter